

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Георгій Іванович Путін

Аспірант кафедри філософії,
Одеський національний університет
імені І.І.Мечникова,
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65026, Україна

E-mail: libertador@bk.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6007-5280>

УДК 172:304.9

Georgij Ivanovich Putin

PhD student of the Department of Philosophy,
Odessa I.I. Mechnikov National University,
st. Dvoryanska, 2, Odessa,
65026, Ukraine

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНОГО ВІДЧУЖЕННЯ В ПІЗНЬОМУ КАПІТАЛІЗМІ

Received 17 March 2021; revised 05 May 2021; accepted 20 May 2021

DOI: 10.15421/352107

Анотація

У статті показано, як розвивалося розуміння філософами проблеми відчуження, відображена його роль і місце в житті сучасного суспільства. Грунтуючись на ідеях неомарксистів (Г.Маркузе, Д.Лукач), автор показує, що розвиток капіталізму і поліпшення матеріальних умов життя людей не вирішило проблему відчуження, а породило його нові форми, такі як суспільство споживання, одновимірний людина. Для статті важлива ідея про те, що капіталізм став більш зрілим і стійким завдяки привабливості світу споживчих благ. Тобто, відчуження набуло зовні «добровільний» характер. У статті також досліджується проблема відчуження в контексті постмодернізму (Ж.Бодрійяр, Ф.Джеймісон і ін.). У цьому ключі порушено питання ілюзорності символічних форм практики і роль відчуження в їх виникненні. Залишаючись на марксистських позиціях, автор не поділяє розуміння сфери символічного як виключно незалежної від відображення її людиною. Симуляції і симулякри є специфічною рисою саме капіталістичного суспільства. Але влада симулякрів над свідомістю людини не абсолютна навіть при капіталізмі. Відчуження можна перебороти, але при цьому воно розглядається як необхідний етап у розвитку суспільних відносин, важливий для становлення цивілізації.

Відчуження послужило причиною атомарності суспільства, його відсталості і відсутності його якісного розвитку. У свою чергу, це призвело до численних практичних наслідків: бідності, соціального розширвання, депресії, кризи суверенітету і реальної демократії. У статті дається філософська основа вирішення цих проблем сучасності.

Результати дослідження підводять автора до наступних висновків. Пізній капіталізм більш стабільний і стійкий, ніж капіталізм часів Маркса, оскільки відчуження поширилося на сферу споживання. У цих умовах конфлікт людини і результатів його діяльності носить не абсолютний, а периферійний характер. У споживчому суспільстві встановлюється одномірне мислення, при якому людська практика втрачає змістовну частину, і в ній починає переважати форма, зовнішня оболонка. Подолання відчуження в пізньому капіталізмі – це відновлення об'єктивної сутності понять, які придбали багато в чому символічний характер: свобода, демократія, суверенітет і т.ін. Тому автор вважає прогресивним часткове повернення до класичного типу відчуження, при якому відбувалася активна рефлексія цих понять.

Ключові слова: *відчуження, марксизм, неомарксизм, постмодернізм, суспільство споживання, одновимірне суспільство, симулякр.*

Features of social alienation in late capitalism

Abstract

The article shows how philosophers' understanding of the problem of alienation developed, reflects its role and place in the life of modern society. Based on the ideas of neo-Marxists (G.Marcuse, D.Lukacs), the author shows that the development of capitalism and the improvement of the material living conditions of people did not solve the problem of alienation, but gave rise to its new forms, such as a consumer society, one-dimensional man. Important for the article is the idea that capitalism has become more mature and sustainable due to the

attractiveness of the world of consumer goods. That is, alienation has acquired an outwardly “voluntary” character. The article also discussed the problem of alienation in the context of postmodernism (J. Baudrillard, F. Jameson and others). In this vein, the question of the illusory nature of symbolic forms of practice and the role of alienation in their emergence are touched upon. Remaining on Marxist positions, the author does not share the understanding of the symbolic sphere as being exclusively independent of its reflection by a person. Simulations and simulacra are a specific feature of precisely capitalist society. But the power of simulacra over human consciousness is not absolute even under capitalism. Alienation is surmountable, but at the same time it is considered as a necessary stage in the development of social relations, important for the formation of civilization.

Alienation was the reason for the atomicity of society, its inertia and the absence of its qualitative development. In turn, this has led to numerous practical consequences: poverty, social stratification, depression, a crisis of sovereignty and real democracy. The article provides a philosophical basis for solving these problems of our time.

The research results lead the author to the following conclusions. Late capitalism is more stabilized and stable than the capitalism of the time of Marx, so far as alienation spread to the sphere of consumption. In these conditions, the conflict between a person and the results of his activities is not absolute, but peripheral. There is established one-dimensional thinking in consumer society, in which human practice loses its meaningful part, and the form, the outer shell, begins to prevail in it. Overcoming alienation in late capitalism is the restoration of the objective essence of concepts that have acquired a largely symbolic character: freedom, democracy, sovereignty, etc. Therefore, the author considers progressive a partial return to the classical type of alienation, in which there was an active reflection of these concepts.

Keywords: *alienation, marxism, neo-marxism, postmodernism, consumer society, one-dimensional society, simulacrum.*

Постановка проблеми.

Сучасне суспільство перебуває в кризі. Цінності соціального розвитку сьогодні піддалися запереченню. Вони зведені до кількісного зростання: біржових індексів, цін на нафту, переглядів в Інтернеті і т.ін. Якісний прогрес застопорився, тому залишаються невирішеними багато проблем: голоду, екології, загрози ядерних воєн. Якщо говорити про таку цінність, як свобода, то можна констатувати, що світ йде до нового поняття суспільства. Суспільний договір, який лежав в основі класичного розуміння держави, зараз все більше перетворюється на формальність. Демократичне управління «знизу» витісняється бюрократією та усталеною системою політичних зв'язків. Саме система знаходиться на чолі історичного процесу, а не особистість, ідеологія або великий проект майбутнього. Політична боротьба ведеться вже не за зміну або покращення системи, а за місце в ній. Особливо наявно процеси соціального регресу можна спостерігати в нашій країні, де принцип так званої ефективності цілеспрямовано витісняє ідеологію соціальної держави. Причому саме в тих сферах, які до однієї лише «ефективнос-

ті» зводиться не можуть: медицина, освіта, соціальна політика, земельне питання. Українське суспільство позбавлене базових засад свого буття, воно не здатне вирішувати свою долю. Ми бачимо це по тому, наскільки впала якість управлінського класу в останні роки в Україні.

У суспільстві відбувається те, що Маркс називав відчуженням родової сутності. Під родовою сутністю він розумів здатність людини до зміни навколишнього світу, до творення. Людина не може не створювати, адже саме це відрізняє його від тварини. Тому будь-яка діяльність повинна бути свідомою і творчою. У ній людина повинна розкриватися, перетворюючи природу і предметний світ в продовження себе, в свій рід [Маркс, Енгельс 1960: 93-94]. Капіталізм не пішов далі своїх природних меж: подолавши в розвинених країнах надексплуатацію, він не подолав відчуження, не повернув людині її родову сутність. Зникло масове насильство, але цивілізація прийшла в застій, розлучившись з ідеєю розвитку, і єдиною фундаментальною ідеологією стало отримання прибутку і споживацтво, головним чином індивідуальне. На шкоду потребам

стратегічним, не миттєвим, наприклад, турботі про навколишнє середовище. Сучасна людина зайнята собою, у неї залишається мало часу на громадські справи, тобто, на ту саму перетворювальну діяльність. Але, на відміну від пролетаря 19-го століття, у сучасного громадянина є відчуття, що все добре, так як його нагальні потреби задоволені. Однак в глибині своєї свідомості вона розколота і самовідчужена, її не покидає відчуття безсилля і тривоги.

Слабку ефективність капіталізму у вирішенні гуманітарних проблем демонструє коронавірусна криза. Хоча урядами декларуються правильні гасла про цінність людського життя, на ділі ми бачимо компромісний підхід: кількість жертв і фінансові втрати ставляться в один ряд. Інтелектуали, що досліджують це питання, зазначають, що в умовах пандемії в суспільстві загострюється класовий поділ. Славою Жижек в зростанні захворюваності звинувачує «жертвну сутність» капіталізму, який завжди жертвував людськими життями в ім'я економічної стабільності. Він наводить як приклад прихильників Трампа, які заявляють, що люди старше 60-ти повинні померти, щоб не завалилася економіка. Італійський філософ Джорджо Агамбен вважає, що страх до коронавіруса свідомо нагнітається елітами з метою маніпулювання масами. Відчуження проявляється і в ставленні до життя самих людей, які сліпо ведуться на маніпуляції і обмежують себе, обриваючи живі контакти з людьми, замінюючи їх віртуальними. А німецька філософія Свен Фласпелер, навпаки, засуджує ту частину суспільства, яка легко поставилася до пандемії, не бажаючи розлучатися зі споживацьким способом життя і слідувати правилам ізоляції. Як бачимо, навіть філософи, які розходяться в оцінках небезпеки самого ковіда, бачать відчуження, але різні симптоми. Вірус показав незрілість суспільства, неготовність до організованої відсічі спільній біди.

Хоча предмет даної роботи передбачає звернення головним чином до «нових» марксистів, слід зазначити їх спадкоємність по відношенню до класичного вчення Маркса і актуальність його базових положень. Напри-

клад, про відчуження результатів праці. До сих пір додаткова вартість присвоюється капіталістами, створюючи соціальну нерівність, яка в деяких країнах призводить до зубожіння. На думку економістів, в умовах пандемії це зубожіння загрожує обернутися масовим голодом. Бідність зберігається і в розвинених державах, в яких у минулому році прокотилася хвиля народних бунтів і погромів. Зростання кількості надбагатих людей і майнової диференціації загострює питання справедливості. Це змушує сучасних вчених знову звертатися до Маркса і пропонувати шляхи мирної протидії бідності на основі його концепції. Наприклад, український економіст С.Н.Хміль в своїй статті про справедливий розподіл прибутку бере за основу Марксову теорію додаткової вартості. Він показує, як можна мирним шляхом наблизити працівника до результатів його праці, перерозподіливши на його користь додатковий продукт, і роз'яснює спосіб цього розподілу [Хміль 2020].

Якщо окремі положення політекономії марксизму виглядають застарілими, то анітрохи не застарів його метод. Сьогодні актуально згадати про Маркса як про філософа, який поставив загальнофілософське завдання – перетворення світу. Саме перетворення, а не тільки пасивне споглядання. Актуальність такої постановки питання обумовлена, зокрема, необхідністю розвивати громадянське суспільство, прихильність до якого декларується в усіх розвинених країнах. Сьогодні ми бачимо регрес в цьому напрямку. Відбувається соціальна атомізація і засилля індивідуалізму, тобто, те, що Маркс називав відчуженням людини від людини. Сучасна філософія «узаконує» відчуження, протиставляючи людину реальності або зовсім заперечуючи її як субстанцію. Світ опинився в світоглядному тупику постмодерністського хаосу, «кінця історії» і заперечення суспільного прогресу, як архаїчного пережитку модерну. Марксистські ідеї відображення, практики як критерію пізнання важливі і необхідні для суспільства, яке хоче покінчити з відсталістю і знову почати цікавитися самим собою і своїм майбутнім. Сьогодні Маркс – це частково повернення до класичних цінностей. Це пояснює актуальність і

популярність ідей марксизму, як продовження раціональної традиції освоєння світу.

Аналіз літератури.

До поняття відчуження зверталися численні філософи різних напрямків. Фундаментальним для даної статті є марксистський підхід, основи якого викладені К.Марксом в роботі «Економічно-філософські рукописи 1944р.». Подальший розвиток проблема відчуження отримала в тому числі у неомарксистів, зокрема, у Г.Маркузе і Д.Лукача. Ними було закладено сучасне розуміння відчуження, яке, однак, ще зберігало класичні модерністські риси. Нові, більш сучасні підходи до проблеми вироблені в рамках теоретичного антигуманізму, заснованого Л.Альтюссером, і «постмодернізму», представленого такими філософами, як: Ж.Бодрійяр, Ф.Джеймісон, С.Жижек. Критика постмодерністського підходу до відчуження виражена в спільних роботах А.В.Бузгаліна і А.І.Колганова.

Мета статті.

Для досягнення мети, ясної з назви, необхідно виконати такі завдання: розкрити специфіку «пізнього капіталізму»; простежити історію розвитку проблеми відчуження в марксистській філософії; показати його роль і місце в житті сучасного суспільства.

Виклад основного матеріалу.

Класична концепція відчуження Маркса мала на увазі наростаючий конфлікт, який повинен в певний момент вибухнути і вивільнити дозрілий в пролетарській свідомості потенціал свободи. Таке розуміння відчуження було властиве ранньому капіталізму, для якого було характерно активне класове протистояння і революційний настрій народу. Індустріальній епосі була притаманна крайня суспільна напруга, викликана низьким рівнем життя робітників і боротьбою за виживання. Відчуження у Маркса поставало у вигляді грізної машини, у якій була цілком зрозуміла сутність – капіталістична експлуатація. Це дозволяло чітко визначити напрямок суспільного прогресу – звільнення праці, короткий робочий день. Відчуття реальності і самого себе наступало у робочого після трудового дня, коли він покидав виробниче середовище і опинявся вдома, у колі сім'ї. Цей контраст сприяв

усвідомленню своїх інтересів. Таким чином, класичний тип відчуження був заснований на свідомій рефлексії і розумінні несправедливості, на протиставленні сутностей. Між людиною і системою речей існувала дистанція, яка дозволяла відокремити «буття-в-собі» і «буття-для-себе», використовуючи термінологію Сартра.

У такому вигляді капіталізм міг існувати тільки на ранній стадії, в процесі оформлення. Щоб бути більш життєздатним, він змушений був ввести соціальні права і зробити пріоритетною цінністю комфорт і споживання. З іншого боку, в епоху машин вже і експлуатація втратила свою ефективність, відбувся перехід від абсолютної додаткової вартості до відносної. Капіталізм змінився, змінилися і форми відчуження. За часів Маркса причиною відчуження була необхідність виживання, і в першу чергу – фізичного. Тепер питання фізичного виживання в розвинених країнах втратило колишню гостроту, проте на людину в повну силу ліг інший вантаж – виживання статусне, страх бути відкинутим на узбіччя життя. Якщо Маркс казав про вільний час як про абсолютну цінність і передумову людського блага, то зараз можна констатувати, що вільний час перестав бути панацеєю. Люди часто жертвують їм заради задоволення постійно зростаючих потреб.

Сам термін «пізній капіталізм» ввів американський філософ Фредрік Джеймісон. «... Пізній, багатонаціональний або споживчий капіталізм, анітрохи не розходяться з грандіозним аналізом дев'ятнадцятого століття, проведеним Марксом, становить, навпаки, найчистішу форму капіталу, якій ще тільки належить скластися, вражаючи поширення капіталу на раніше не комодифіковані галузі. Цей більш чистий капіталізм нашої епохи елімінує, відповідно, анклав докапіталістичної організації, які він до цього часу терпів і побічно експлуатував, збираючи з них данину» [Джеймісон 2019: 140]. Як бачимо, Джеймісон характеризує пізній капіталізм як ближчий до «ідеальної» моделі, ніж той, який описав Маркс. При пізньому капіталізмі товар починає грати роль універсальної форми спілкування і зачіпає ті області, які раніше були

«річчю в собі» в силу своєї специфіки. Наприклад, мистецтво. Йдучи на повіді у попиту, воно втрачає глибину. Інтенсивний обмін товарами частково знецінює об'єктивний зміст речей, і відбувається подвійна фетишизація – цінність товару визначає його знак. Таким чином, символічне затуляє собою реальне. Ми опиняємося в просторі симулякрів.

Пізній капіталізм – це суспільство споживання. Якщо у Маркса робочого змушувала перетворювати свою працю в товар життєва необхідність, то тепер людиною рухає не тільки виживання, а й потреби, які роздуваються штучно з метою маніпулювання попитом. Однак вони ведуть не до блага, а до виникнення нових потреб. Таким чином, виникає видимість подолання відчуження, оскільки людина злилася зі світом речей і впізнає себе в них. Але в даному випадку не людина визначає свої потреби, а потреби маніпулюють їм. Людина самовідчужена, оскільки змушена постійно підвищувати вимоги до себе, однак, стикається з неможливістю задоволення всіх потреб, в тому числі в самореалізації.

Одним з головних теоретиків суспільства споживання був Герберт Маркузе, який розглядав споживання в рамках концепції одновимірної людини. Одновимірною, згідно Маркузе, його робить гегемонія раціонального мислення, яке витісняє в людині творче начало і позбавляє можливості критичної позиції по відношенню до буржуазних цінностей. Раціональному мисленню філософ протиставляв фантазію – підсвідомий потік спогадів про свободу і первозданну гармонію. Він виступав за радикальну відмову від моделі прогресу, що ставить наукове знання над чуттєвістю, і за заміну його більш гуманним, заснованим на мистецтві. Маркузе ще знаходився в руслі старих модерністських уявлень про свободу, тому намагався зберегти конфліктність, дистанцію між «Я» і «над-Я». Хоча розумів, що суспільство стає все більш залежно від речей. «Його продуктивність, його здатність удосконалювати і все ширше поширювати зручності, перетворювати в потребу непомірне споживання... – все це ставить під сумнів саме поняття відчуження. Люди пізнають себе в оточуючих їх предметах споживання, знаходять

свою душу в своєму автомобілі, стереосистемі, квартирі з різними рівнями, кухонному устаткуванні» [Маркузе 2003: 272].

Фактично філософ визнає, що класичне поняття відчуження втратило свій сенс, оскільки воно вже не відчувається обивателем. Тому він сподівається на відродження класичного відчуження, але не у вигляді експлуатації, а в контексті мистецтва. Саме в мистецтві виражено другий вимір людини, але тільки в такому мистецтві, в основі якого лежить Велика відмова від звичної реальності. Храм, собор, салон, опера з їх інакшістю, особливим світом, «ритуальними» моментами дають можливість розриву з обридлою буденністю, проте плата за це – трансцендування мистецтва, відсторонення від життя. Маркузе сперечається з неоконсервативними критиками, що наполягають на тому, що «класика вийшла з мавзолею і знову увійшла в життя, що люди просто стали досить освіченими. Це так, але, входячи в життя як класики, вони перестають бути собою; вони позбавляються своєї антагоністичної сили, того відсторонення, яке створювало вимір їх істини» [Маркузе 2003: 327]. Культура втратила своє призначення, вона більше не суперечить дійсності, і великі твори лежать на полицях поруч з косметикою і солодощами. Драматизуючи споживацьке ставлення до мистецтва, Маркузе був прав, можливо, більше, ніж сам здогадувався. Прав не тому, що література стала доступною. Цей факт, скоріше, позитивний, і більш того, проникнення мистецтва в кожен будинок – більше неминучість, ніж помилка. «Антагоністична сила» творів мистецтва загублена не через його масовість, а саме через те, що вони стали товаром. І наслідки цього метаморфоза за часів Маркузе ще не проявилися у всій величині. Спостерігати ми їх можемо тільки зараз, в епоху конвеєрного кінематографа і всепоглинаючої підміни творчості маркетингом.

Маркузе вважав, що за допомогою мистецтва можна відродити чисті інстинкти людського лібідо, які придушувалися технологічної цивілізацією. Сформується нова, чуттєва раціональність, яка буде руйнувати гегемонію агресивного розуму. Він бачив провідників нової революції в авангардистах і неформалах.

Ці маргінальні групи своїм неприйняттям традиційних цінностей здатні здійснити Велику відмову. Однак Маркузе не був наївним в цих надіях. Він розумів, що їх антисистемність часто виявляється поглиненою системою, вписаною в її структуру. По суті, філософ казав про Велику відмову як про таку собі ідеальну модель, мрію, якій не судилося збутися в доступному для огляду майбутньому. Будь-який рух, що представляє собою якусь силу заперечення, може перебувати тільки на маргінальному становищі. Як тільки він починає зростати, він неминуче вбудовується в матрицю одновимірного суспільства.

При тому, що вчення Маркузе було утопічним за характером пропонуваної альтернативи, в цілому він був, скоріше, антиутопістом: в пануванні технологічної цивілізації він вбачав тупиковий шлях, і вся історія, починаючи з епохи Просвітництва, була для нього історією поглиблення кризи. Незважаючи на всі перемоги, відкриття і подолання, на весь тріумф людського духу. З Маркузе не можна не погодитися в питанні симптоматики відчуження, особливо якщо застосувати його до нинішнього, пізнього капіталізму. Однак уявлення, що можна змінити об'єктивні умови буття через чисту суб'єктивність, за допомогою сили уяви, виглядає умоглядно. Його практична нездійсненність логічно підводить до увічнення капіталізму.

Хоча в ідеї Великої відмови ще зберігався наратив радикального перетворення життя шляхом розриву з її відчуженими формами і повернення до справжньої свободи, саме Маркузе першим визнав, що відчуження увійшло в звичку і стало цементуючим суспільство принципом.

Недоліків концепції Маркузе вдалося уникнути угорському філософу Дьордю Лукачу. Він не поділяв механіцизму Маркузе, який сприймав одновимірне суспільство як певний вакуум, в якому діють тільки одні закони. Наявність придушення людської свободи владою темних сил раціонального розрахунку для Лукача не означало повної капітуляції перед реальністю. Завжди є вибір, альтернативні варіанти дій. У відчуження є свої межі, які продиктовані різницею між опредметнен-

ням і оречевленням, про яку Маркузе не знав. На цю деталь звертає увагу Лукач в пізній період своєї творчості: «Адже опредметнення насправді є непереборним способом прояви суспільного життя людей. А якщо взяти до уваги, що будь-яка об'єктивація в процесі практики, і перш за все сама праця, є опредметненням, що всякий людський спосіб вираження, як то мова, людські думки і почуття, опредметнюються і т.ін., то стає очевидним: ми тут маємо перед собою загальнолюдську форму спілкування між людьми. ...Лише коли опредметнені форми виконують в суспільстві такі функції, які породжують протиріччя між сутністю людини і його буттям, які за допомогою суспільного буття пригнічують, викривлюють, спотворюють людську сутність і т.ін., тоді виникають об'єктивні суспільні відносини відчуження і, як його необхідного сліdstва, всі суб'єктивні ознаки внутрішнього відчуження» [Лукач 2003: 84]. Уточнивши цю різницю, Лукач підкреслює діалектичність відчуження, його зв'язок з людською практикою. Він багато в чому подібний до Маркузе з приводу тотального характеру сучасних форм відчуження, його поширеності на вільний час. Але аналіз суспільного буття аж ніяк не вичерпується цією тотальністю. Якщо для Маркузе мала значення тільки абстрактна сутність одновимірного суспільства, то Лукач розглядає суспільне буття в його конкретності і неоднорідності. Яким би жорстким не був диктат об'єктивної необхідності, існує історична конкретність, яка завжди унікальна і пов'язана зі свідомим вибором людини. Але вибір можливий тільки в певних рамках, і знання про суспільство полягає у визначенні простору альтернативи, яке міститься в структурі кожної конкретної ситуації. Таким чином, свобода – це знання об'єктивної реальності у всій її онтологічній структурі, і можливість, виходячи з цього знання, здійснювати осмислений вибір. Незважаючи на всю фальш і несправедливість, властиві капіталізму, людина не безсила, не перетворена в соціальну шестірню. У свою чергу, історія капіталізму – це не тільки експансія абстрактного капіталу, але також і окремі події, великі і малі, ганебні і тріумфальні, це історія його постійного само-

заперечення і мімікрії, спроб вийти за власні рамки. Дії і події для Лукача мають велике значення, нехай навіть вони відбуваються всередині логіки відчуження. Наприклад, якщо солдат відмовився виконувати злочинний наказ, його вчинок важливий, хоча він, як і інші солдати, відправився туди воювати за інтереси капіталу. Розвиток цієї ситуації може сприяти підриву певних міфів про цю війну – як було, наприклад, у фільмі «Військові втрати» (заснованому на реальних подіях).

Таким чином, на відміну від Маркузе, який вважав єдиною можливістю подолання відчуження Великий відмову, Лукач бачив цю можливість всередині самого відчуження, в повсякденній індивідуальній практиці кожної людини і в пізнанні онтології суспільного буття.

Такий підхід до відчуження, як у Лукача і Маркузе, був гуманістичним, оскільки в центр практики ставилася людина з її свободою. Відчуження мало більш-менш чіткі контури. В ту пору антисистемні настрої були дуже великі, і філософія виражала цей бунт, обґрунтовуючи його природною потребою в свободі. Зі зміною суспільних настроїв змінювалися і філософські акценти. Напруга в суспільстві спадала, і ставлення до світу речей змінювалося від трагічного до реалістичного. Наприклад, добре відома еволюція Ж.-П. Сартра, який спочатку розумів свободу як метафізичну основу свідомості. Необхідність опредметнювати свою діяльність він сприймав як трагедію і вважав чужою відносно сутності людини. Зрештою і він перейшов на позиції суміщення екзистенціалізму з марксизмом і визнав соціальний і матеріальний характер свободи [Кандалинцева 2001: 103].

Складність розуміння проблеми відчуження посилилася, коли гуманістичний метод філософствування був витіснений постмодерністськими течіями, що виключають автентичність суб'єкта. В рамках структуралізму оформився теоретичний антигуманізм, згідно з яким, знання про суспільство не можна вивести з суб'єктивних властивостей окремої людини або спільноти людей. Предметом соціальних наук може бути тільки особлива соціальна реальність, що не зводиться до люди-

ни, прогресу, матерії, або будь-якої іншої інстанції. Французький філософ Луї Альтюссер радикально змінив погляд західних філософів на марксизм. Зрілий Маркс, на думку Альтюссера, не цікавився людиною і його сутністю, а займався описом суспільства, як економічно детермінованої структури. Тут категорії суб'єкта, емпіризму, матерії, ідеальної сутності були замінені «теорією відмінних один від одного специфічних рівнів людської практики (економічної, політичної, ідеологічної і наукового рівнів)» [Альтюссер 2006: 324]. Філософ заперечує наявність централізованого буття, і єдиним принципом організації реальності, згідно з Альтюссером, є конкретний історично обумовлений дискурс, в якому різні рівні практики взаємодіють у складній ієрархії. В рамках теоретичного антигуманізму проблема відчуження стала розглядатися як романтичний пережиток модерну, в основі якого лежить міф про свободу і людську сутність. Насправді вчинки людей визначаються не бажаннями, а є вбудованими в систему комунікації, «центром» якої виступає мова. Таким чином, виникає певна надреальність. Можна порівняти її з одновимірним суспільством Маркузе, однак у німецького неомарксиста, з одного боку, звучали антиутопічні нотки, а з іншого, залишалася надія здійснити Велику відмову і вийти з одномірності. Тоді як дискурсивна надреальність Альтюссера позбавлена модерністської напруженості, обумовлює сама себе і не залежить від суб'єктивного відображення її людиною.

Теоретичний антигуманізм змінив розуміння філософами відчуження. Класична марксистська схема, по якій людина повертається до самого себе через змінення предметного світу і перетворення його в «розкриття книги своїх сутнісних сил», відкидається ними, як механістична. Повертатися нікуди, бо весь зміст людського досвіду – це мова. Чи означає це, що всі уявлення про відчуження є міфом, у якого тільки одна функція – терапія свідомості? Але тоді аналіз суспільних процесів був би неможливий, якщо прибрати з нього всі поняття про відповідність якійсь нормі: моралі, справедливості і т. ін. Подальший аналіз покаже, що хоча в філософії постмодерну

саме поняття відчуження було оголошено застарілим, коло питань, яких вона торкається, і стиль філософствування, властиві «лівим» постмодерністам, піднімали проблему відчуження на небувалу висоту.

Наприклад, концепція суспільства споживання по-новому зазвучала у Жана Бодрійяра. Згідно з його теорією, споживання не має ніякого відношення до «природних потреб» людини, а з самого початку є частиною системи виробництва. Людина може відчувати тільки ту потребу, яка втілена в конкретній речі, тому саме виробництво конститує цю потребу. Таким чином, свобода вибору перетворюється на формальність. «Тут виявляється, що поняття відчуження не може бути використано через те, що воно включено в метафізику суб'єкта свідомості. Так само, як міфи примітивних товариств не є історіями, які розповідаються свідомостями одна одній, а кодом обмінюваних знаків, які об'єднують дану групу за допомогою власної циркуляції, а не за допомогою проникнення міфічних «змістів» в свідомості (у формі «віри»), так і фундаментальний код наших суспільств, що є кодом політичної економії (форма / товар і форма / знак), не діє шляхом відчуження свідомості в змістах: він просто раціоналізує і впорядковує обмін, він змушує вступати в комунікацію, керовану законом коду і контрольовану змістом» [Бодрійяр 2007: 203].

Бодрійяр не сприймає класичне визначення відчуження, але він багато міркує про його симптоми, в тому числі і про несвободу, маніпулювання людиною і т. ін. Періодично він прямо стверджує: людина відчужена. З одного боку, причину цього він бачить у тому, що практична діяльність перетворилася в обмін знаками. Але разом з тим він каже, що цей обмін був завжди, що знакова реальність в принципі є єдино адекватною людській свідомості, в знаку виражені необхідні коди, культурні табу, які становлять цивілізацію. Тобто, Бодрійяр критикує не саму проблематику відчуження, а саме модерністський міф про його подолання. Його можна тільки очистити від ідеології, яка прагне захопити монополію коду. Але сама абстрактність знакової реальності Бодрійяром сприймається як щось ко-

рисне, що сприяє розвитку загального комунікативного простору. Критику цієї абстрактності він вважає моралізаторством, яке не має нічого спільного з соціальним прогресом і ведеться в ім'я буржуазних індивідуалістичних цінностей.

Поняття автентичних потреб він вважає некоректним, адже їх ніколи не було. «Якщо ми допускаємо, що спочатку існує потреба, справжня цінність і т.ін., яка лише згодом відчужується, містифікується, заміщається, то це все дуже просто, таке гуманітарне маніхейство нічого не пояснює. Якщо все «може бути відновлено», то це означає, що в монополістичному капіталістичному суспільстві все – блага, знання, техніка, культура, люди, їхні стосунки і їх прагнення – з самого початку безпосередньо відтворюється як елемент системи, як об'єднана змінна» [Бодрійяр 2007: 104]. Тому він вважає більш точним поняттям не відчуження, а мобілізацію людських потреб. Спочатку капітал діє шляхом грубого відчуження праці, даючи за нього найменшу винагороду. Коли кризи і протиріччя стають непереборними без зміни способу перерозподілу багатств, капітал пробуджує індивіда, як споживача. Але це пробудження підконтрольне і має на меті ринкову експлуатацію споживчих сил індивіда. Мобілізація охоплює всі глибинні сили людського буття, в тому числі підсвідомий потяг. Відбувається десублімація «Я», руйнування всіх його моральних і індивідуальних конструкцій на користь принципу задоволення і нестримного споживання.

На відміну від Бодрійяра, Фредрік Джеймісон виходив з істористського уявлення про цілісного суб'єкта часів класичного капіталізму, який втратив свою самість в «світі організованої бюрократії». Джеймісон описує процес відчуження як перекодування мови, що провокується матеріалізацією і поділом праці. На ранньому етапі розвитку капіталізму це призвело до виникнення знака як одиниці пізнання, який знаходився в зв'язці з референтом, тобто об'єктом. Згодом відбулася автономізація знака, подвоєння світу, на його основі виникла модерністська культура. Однак логіка капіталізму не зупиняється на подвоєнні, і врешті-решт уречевлення призво-

дить до зникнення реальності, повного відділення того, що означає, від означуваного.

Джеймісон міцно пов'язує втрату того, що означає, з відчуженням споживної вартості, і, в кінцевому підсумку, з її забуттям. «... Культура симулякра народжується в суспільстві, в якому мінова вартість була узагальнена настільки, що сама пам'ять про споживчу вартість стерлася, в суспільстві, в якому, як зазначив Гі Дебор в одному вражаючому висловлюванні, «зображення стало кінцевою формою товарного уречевлення» [Джеймісон 2019: 112]. Джеймісон не випадково говорить про забуття. Адже мова йде не просто про товари, які перестали відповідати справжнім потребам. Відчуженню піддається духовна спадщина людства. Забуття того, що означає, конкретно проявляється в нездатності даної епохи створити свою мову. Все, що в ній є, вона бере з минулого в готовому вигляді. Замість оригінальних переживань стилю, відбувається його імітація – «пастиш», мовлення мертвою мовою. Ідеологія модерну, заснована на індивідуальності переживань, замінена простим виробництвом культурного продукту, вільною еkleктичною грою символічних означань. Подібне ставлення спостерігається і до самого минулого: воно постає у вигляді готових образів, які, як товар, раз по раз воскрешаються, щоб втілитися в черговій успішній постановці. Живий зв'язок з минулим обривається, історія перестає бути генеалогією проекту сучасного суспільства, якою була раніше через, наприклад, історичний роман. Місце історичного роману займають банальні спектаклі і кінокартини, які прагнуть до видовищності. Ставлення до минулого змінилося – незважаючи на постійне звернення до його образів, воно зникає, як референт, від нього залишається тільки набір кліше.

Разом з тим, він говорить про позбавлення від відсталих форм модерну як про емансипацію, можливість виробництва нових форм, не обтяжених старими цінностями. «Якщо модернізм вважав себе неймовірною революцією в культурному виробництві, то постмодернізм мислить себе як відновлення виробництва як такого після довгого періоду відсталості і життя серед мертвих пам'ятників»

[Джеймісон 2019: 608].

У пізньому капіталізмі відбувається розпад колишнього способу організації реальності з чіткою ієрархією рівнів. Структура реальності вибудована за принципом напівавтономії, яку Джеймісон порівнював з «мережею політичних осередків, члени яких зустрічалися тільки зі своїми безпосередніми колегами» [Джеймісон 2019: 720]. У цьому розпаді цілісності організація життя будується не за принципом суворого порядку, а випадково виникаючих диспозицій. У світі символічного, позбавленому будь-якого центру, існує безліч реальностей, випадково виникаючих типів дискурсу, між якими, начебто, немає суперечності. У той же час, свідомість людини відтворює реальність по-своєму, постійно намагаючись поєднати її фрагменти, але раз по раз зазнає невдачі, що відбивається на психіці. Плюралізм реальності створює в свідомості людини новий, постмодерний тип самовідчуження, який філософ називав шизофренією, або шизофрагментацією [Джеймісон 2019: 714]. Дійсно, співіснування різних репрезентацій на психологічному рівні означає розлад з самим собою.

У Джеймісона немає ґрунтового опису того ефекту, який має шизофрагментація для людини. Але це явище свого часу було описано в психоаналізі Лакана. Він зауважив, що під час розмови з пацієнтом у останнього постійно виникає фрустрація. Причину її виникнення Лакан бачив в протиріччі між особистістю співрозмовника і його образом, створеним для Іншого [Лакан 1995: 20]. Але викоринити це протиріччя повністю неможливо, та й не потрібно, оскільки воно лежить в основі людського симптому – принципу організації насолоди. Людині потрібно згадати самого себе, все ті події, які сформували його симптом. Потрібно відділити реальне бажання від ідеології, випадково привнесеної в свідомість. Очищення свідомості відбувається шляхом психоаналітичної процедури діалогу, в ході якого відбувається пригадування всіх ключових подій. В результаті успішної процедури людина починає асоціювати себе зі своїм симптомом [Лебедев, Гатауллин 2010: 106]. Тобто, рішення проблеми самовідчуження Ла-

кан бачив в руслі психології, а не політики і соціальних наук.

Розкол і відчуженість характеризують людське буття з самого початку – з моменту виявлення невідповідності між собою і своїм відображенням у дзеркалі. В ході життя ця невідповідність проявляється в необхідності себе опредметнювати, відчужувати в сферу символічного. Все, що ми можемо сказати про реальне – це присутність цієї невідповідності. Воно є певне спотворення, травматична подія, тверде ядро, яке чинить опір символізації і завжди повертається на своє місце. На основі вчення Лакана про реальність як травми, Славою Жижек сформував свою філософію відчуження, що може бути подолане через травматичну подію. У порівнянні з Марксом, згідно з яким, людина слідує ідеології, не даючи собі в цьому звіту, Жижек висунув нову тезу – що люди продовжують діяти за звичною схемою, вже усвідомлюючи всю містифікацію реальності. У своїй практиці вони неминуче відтворюють якусь символічну структуру, і це може призводити до результатів, прямо протилежних очікуванню. Наприклад, люди створили Лігу Націй, намагаючись запобігти Другій світовій війні, але повторення символіки конфлікту викликало саме той результат, якого намагалися уникнути. Тільки травматична подія може спричинити зміни в символічній структурі практики і відкрити шлях до суспільного прогресу. Такою подією стала пандемія, яка показала, що капітал готовий піти на певні жертви серед людей похилого віку заради збереження капіталістичного устрою. Це самовикриття капіталізму руйнує його симптом, який ґрунтувався на логіці відстроченої насолоди. Так, на думку Жижека, виникає основа для пошуку нових форм громадської організації, близьких до комунізму [Жижек 2020].

Тема відчуження в неомарксизмі і «ліво-му» постмодернізмі була значно збагачена новими ідеями і поняттями: одномірне суспільство, симулякр, перехід означуваного в означання і т.ін. Основна думка, закладена в цих ідеях, – бутофорія оточуючої нас капіталістичної дійсності і неможливість знайти істину в цій мозаїці симулякрів. Не заперечу-

ючи того, що нас оточує багато ілюзорного і фальшивого, як і справедливості поставленої філософами діагнозу, зауважимо, що остаточним критерієм істинності світу повинна бути практика, спрямована на зрив покривів і виявлення об'єктивної суті речей. У марксизмі підхід постмодерністів до реальності піддавався критиці за надмірне її заперечення. А.В.Бузгалін та А.І.Колганов в «Глобальному капіталі» стверджують, що концепція симулякрів є нічим іншим, як Марксовою теорією хибних форм, з яких постмодерністами була прибрана реально-раціональна основа. Хибні форми, вивертаючи навиворіт якийсь зміст, створюють видимість іншого змісту. Аналіз цих форм має підштовхувати дослідника до висновку про їх вторинність стосовно об'єктивного процесу. «У момент, коли людина виходить з практики, в якій панують симулякри (наприклад, виривається з мегаполісу в гори), вона розуміє справжню ціну всіх цих «кол» та тягнеться до джерела. ...Піддаючи стабільно відтворювані інститути і норми дійсному, критичному запереченню, ми скидаємо з усіх явищ їх наведені маски, ми знімаємо чари зі світу, звільняємо його від міфів і мороків, наведених на нього пізнім капіталізмом, знімаємо з людини окуляри, що їх нависили на нього суспільством споживання і мас-культури, і відкриваємо для неї можливість бачити дійсні цінності культури і людини в його невідчужено-творчому бутті, а не криві дзеркала «симулякрів»...» [Бузгалін, Колганов 2015: 171].

Висновки.

Ми дійшли висновків, що відчуження при пізньому капіталізмі набуло найбільш розвинутої і послідовної форми. Воно стало таким, що неможливо відрізнити від справжньої сутності людини. Підсумком його розвитку стало покірливе його прийняття і впізнавання себе в ньому. Якщо початкові форми відчуження були пов'язані з насильством над людською працею, то його зріла стадія – це перш за все ідеологія. Вона привноситься в свідомість людини через мову. Тобто, людина – частина капіталістичної системи вже на базовому рівні, на рівні мови.

Відчуження у Маркса мало на увазі конфлікт людської сутності і уречевлених резуль-

татів його діяльності. Це надавало імпульс історії, призводило її в рух, тому що конфлікт вирішувався зміною формацій. У теоретичному антигуманізмі такий конфлікт відсутній, оскільки відсутня людина, як автономний суб'єкт. Вся його діяльність організована одновимірним суспільством, в рамках якого будь-які спроби його змінити будуть виражені на мові цього суспільства. Тобто, відчуження дійшло до тієї стадії, коли воно не породжує конфлікт, а розмиває його, виводить в безпечну символічну площину. Тут потрібно уточнити, безпечну для системи, причому не варто ототожнювати її з людиною.

У цьому, безумовно, є позитивна сторона відчуження, якщо розуміти його більш широко: як певну кристалізацію людської діяльності, фіксацію її результатів. Відсутність конфліктів необхідна для стабільного суспільства, для розвитку цивілізації. Але штучне їх стримування веде до катастрофи – про це вчить конфліктологія. Яким би символічним, розслаблюючим і заколисливим не був характер відчуження, рано чи пізно відбувається його зняття, тому що історія не терпить порожнечі. Протиріччя капіталізму нікуди не поділися, хоча їх можна довго приховувати за ширмою спектаклю і нестримного споживання. Рано чи пізно настає прозріння, і людина задається питанням про правильність того укладу, в якому вона живе.

У тому, що відчуження набуло статусу одновимірного суспільства, є й інші переваги: наявність готових символічних форм дозволяє вибирати. Вони не обтяжені реальними переживаннями, і це в якійсь мірі сприяє емансипації творчості, в тому числі соціальної. Хоча, наприклад, на якості нашої освіти такий підхід відбився не кращим чином: така «свобода мислення» призвела до вимивання методологічної основи, знання абстрагується, відривається від реальної практики.

У тій свободі, яку дає пізній капіталізм, є і зворотна сторона – культурна і соціальна деградація, конформізм, падіння моральності. Ідеали модерну, що досягалися шляхом багатовікової рефлексії, зведені до своєї оболонки. Можна сказати і так, що відчуження в постмодернізмі означає забуття: історії, цінностей,

традицій, – і перетворення їх в симуляцію, ритуал. Причому, та «вільна гра символічних означень», про яку говорив Джеймісон, в значній мірі нівелюється логікою капіталізму, адже його основна мета – самозбереження. Симулякри з вільних форм, що перетікають один в одного в творчому симбіозі, стали формою консервації і перетворення ідей в замкнуті формальні конструкції, які можуть уживатися разом, доповнюючи один одного в складній еkleктиці. Так капіталізм забезпечив собі виживання: сприйнявши в себе деякі соціалістичні та інші прогресивні ідеї, він піддав їх своєму впливу і зробив нешкідливими для себе. Можна привести в приклад Україну, в якій зачарованість образами стало свого роду національною трагедією: постійні «революції» без найменших змін соціально-економічного ладу, заклики до миру, які не супроводжуються реальними діями, і, нарешті, симуляція президента, який перетворився в свою оболонку, а точніше навіть в кіношний образ.

У таку ж формальну процедуру перетворюється і ідея боротьби з коронавірусом. Сьогодні, в умовах пандемії, ми бачимо, як важлива в суспільстві згуртованість і ідейна цілісність. Але навіть в цьому питанні суспільна свідомість залишається фрагментованою: одні виступають за локдаун, інші – відчайдушно протестують. У боротьбі з вірусом помітна фальш, поєднання прогресивних методів з брудною політичною метушнею і страхом комерційних втрат. І це відбувається в країнах заходу, в яких неофіційною ідеологією є лібералізм, який проголошує життя людини найвищою цінністю. Це говорить про самовідчуження ідеї гуманізму в сучасному світі. У той же час, справжній гуманізм сьогодні показує Китай, який успішно подолав пандемію за допомогою жорстких карантинних заходів. Чи означає це, що в Китаї немає відчуження? Воно є, але воно обмежується класичними формами експлуатації в сфері приватного сектора і державно-бюрократичним контролем. Останній можна вважати необхідністю в ім'я блага – про яку говорили автори теорії суспільного договору. З китайською специфікою, звичайно.

Таким чином, сьогодні можна говорити про два історичних типи відчуження: «класичне» відчуження періоду становлення капіталізму, коли був активний протест проти нього, і пізньокапіталістичне відчуження, що характеризується прийняттям його, зовнішнім примиренням протилежностей. У сучасному світі справжній революційний процес, процес «розвідчуження» – це процес часткового повернення до класичних форм відчуження: до конституціоналізму, суверенітету, державності і соціальності, проти нездорового глобалізму і одновимірного суспільства, в якому панують безособові сили, що перетворюють людину в обивателя-індивідуаліста. До свободи, як усвідомленої необхідності, на противагу формальній свободі, в якій людина безпорадна і самотня, і втеча від якої стає всім змістом життя більшості людей.

У підсумку, ми виявили такі особливості соціального відчуження в пізньому капіталізмі:

Пізній капіталізм – це більш стабільна і стійка модель капіталізму, в порівнянні з індустріальним суспільством часів Маркса. Для нього характерне тотальне поширення відчуження на раніше не комодифіковані галузі: на сферу мистецтва, споживання, ідеології і т.ін.

Відчуження в пізньому капіталізмі позбавлене модерністської динаміки і напруженості. Конфлікт людської сутності і упереджен

них результатів його діяльності стає периферійним явищем.

Зростання життєвого рівня змінило мотивацію людей до праці – тепер замість виживання людьми рухає споживання, проте вони не стали більш вільними. Споживча гонка сприяє розвитку цивілізації і культури, привносить в неї елемент масовості. Але ця ж гонка виснажує людину, змушує її відчужувати свої життєві ресурси заради відповідності певному статусу. Люди схильні до маніпулювання з боку політтехнологів і мас-медіа. Суспільство стає одновимірним, тобто, позбавленим опозиційності і критичного мислення. У ньому панують не цінності гуманізму, а закони споживання.

В одновимірному суспільстві об'єктивні змісти людського досвіду стираються, редукуються до символу. З одного боку, переведення практики в сферу символічного дозволяє уникнути важких соціальних потрясінь, пов'язаних з рефлексією цього досвіду, і сприяє розвитку суспільної комунікації. З іншого боку, товарна логіка капіталізму веде до деградації смислів, до пріоритету формального боку над змістом і, в кінцевому рахунку, до застою.

Сьогодні боротьба з відчуженням – це повернення до справжнього змісту понять, які під впливом одновимірного суспільства вульгаризовані і зведені до декоративної функції.

Бібліографічні посилання

- Альтюссер, Л. (2006). *За Маркса*. Москва: Праксис.
- Бодрийяр, Ж. (2007). *К критике политической экономики знака*. Москва: Академический проект.
- Бузгалин А.В., Колганов А.И. (2015). *Глобальный капитал* (3 изд., Т. 1). Москва: ЛЕНАНД.
- Джеймисон, Ф. (2019). *Постмодернизм, или культурная логика позднего капитализма*. Москва: Изд-во Института Гайдара.
- Жижек, С. (2020). *Простая вещь, которую трудно сделать*. Отримано з: Центр политического анализа: <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/prostaja-vesch-kotoruju-trudno-sdelat>
- Кандалинцева, Е.Л. (2001). Проблема свободы и выбора во французском экзистенциализме (Ж.-П. Сартр, А.Камю). *Философия и общество*, 2(23), 97-107.
- Лакан, Ж. (1995). *Функция и поле речи и языка в психоанализе*. Москва: Гнозис.
- Лебедев А.Б., Гатауллин А.И. (2010). Социальное отчуждение как предмет психоанализа. *Ученые записки Казанского государственного университета*, 152 (кн. 1), 100-108.
- Лукач, Г. (2003). *История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике*. Москва: Логос-Альтера.
- Маркс К., Энгельс Ф. (1960). *Сочинения* (Т. 23). Москва: Политиздат.
- Маркузе, Г. (2003). *Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества*. Москва: Аст.

Хмель, С.Н. (13 ноябрь 2020 р.). Эксплуатация наемного труда и проблема социальной справедливости. *2000*, 39(961), 12-13.

References

- Althusser, L. (2006). *Za Marksa* [For Marx]. Moscow: Praxis. (in Russian)
- Baudrillard, J. (2007). *K kritike politicheskoy e`konomii znaka* [For a Critique of the Political Economy of the Sign]. Moscow: Academic project. (in Russian)
- Buzgalin A.V. & Kolganov A.I. (2015). *Global`ny`j kapital* [Global Capital] (3rd ed., Vol.1). Moscow: LENAND. (in Russian)
- Jameson, F. (2019). *Postmodernizm, ili kul`turnaya logika pozdnego kapitalizma* [Postmodernism, or, the Cultural Logic of Late Capitalism]. Moscow: Gaidar Institute Publishing House. (in Russian)
- Žižek, S. (2020). *Prostaya veshh`, kotoruyu trudno sdelat`* [The simple things that are hard to do]. Retrieved March 10, 2020 from Center for Political Analysis: <https://centerforpoliticsanalysis.ru/position/read/id/prostaja-vesch-kotoruju-trudno-sdelat> (in Russian)
- Kandalintseva, E.L. (2001). *Problema svobody` i vy`bora vo francuzskom e`kzistencializme (Zh.-P.Sartr, A.Kamyu)* [The problem of freedom and choice in French existentialism (J.-P.Sartre, A.Camus)]. *Philosophy and Society*, 2 (23), 97-107. (in Russian)
- Lacan, J. (1995). *Funkczija i pole rechi i yazy`ka v psikhoanalize* [The function and field of speech and language in psychoanalysis]. Moscow: Gnosis. (in Russian)
- Lebedev A.B. & Gataullin A.I. (2010). *Soczial`noe otchuzhdenie kak predmet psikhoanaliza* [Social alienation as a subject of psychoanalysis]. *Scientific notes of Kazan State University*, 152 (book 1), 100-108. (in Russian)
- Lukács, G. (2003). *Istoriya i klassovoe soznanie. Issledovanie po marksistskoj dialektike* [History and class consciousness. Research on Marxist Dialectics]. Moscow: Logos-Altera. (in Russian)
- Marx, K. & Engels, F. (1960). *Sochineniya* [Works] (T. 23). Moscow: Politizdat. (in Russian)
- Marcuse, G. (2003). *E`ros i civilizacija. Odnomerny`j chelovek: Issledovanie ideologii razvitogo industrial`nogo obshhestva* [Eros and civilization. One-Dimensional Man: A Study of the Ideology of a Developed Industrial Society]. Moscow: Ast. (in Russian)
- Khmel, S.N. (13 November 2020 p.). E`kspluataczija naemnogo truda i problema soczial`noj spravedlivosti [The exploitation of hired labor and the problem of social justice]. *2000*, 39 (961), 12-13. (in Russian)